

⁴ Пачкова С. П., Петрашенко В. О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Грінчук // Археологія. — 1982. — № 39. — С. 51—63.

⁵ Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 298—299.

⁶ Пачкова С. П., Петрашенко В. О. Вказ. праця. — С. 54. — Табл. 3.

⁷ Толочко П. П. Вказ. праця. — С. 294.

⁸ Молчанов А. А. Указ. соч. — С. 67. — Табл. 1, 13.

⁹ Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг // СА. — 1962. — № 1. — С. 35—37, 48—49. — Рис. 3.

¹⁰ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — С. 51.

¹¹ Там же. — С. 28—29, 36—37.

¹² Там же. — С. 29, 30. — Табл. 3, 31. — Табл. 4.

¹³ Бобринский А. А. К изучению техники гончарного ремесла на территории Смоленской области // СЭ. — 1962. — № 2. — С. 32—33; Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — С. 77, 93.

¹⁴ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — С. 29—30, 33. — Рис. 5. — Табл. 7.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 716, 719. — Прим. 36.

Л. І. ВИНОГРАДСЬКА

До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського

Археологічні дослідження 1979—1983 рр. Новгород-Сіверського дали можливість простежити стратиграфію пізньофеодальних шарів та кон-структивні особливості споруд. На основі аналізу речового та керамічного матеріалу, його розміщення за культурними шарами та за його аналогіями вдалося виділити ряд хронологічних періодів існування різних типів кераміки¹.

Розкопки проводилися на дитинці «урочище Замок» і на посаді. На дитинці, де потужність культурних нашарувань досягала 3—3,5 м, простежено три основні культурні прошарки пізньосередньовічного часу, що різняться за кольором та характером заповнення (рис. 1, 1). Нашарування XIV—XV ст. темно-сірого кольору з незначними прошарками глини починаються від рівня згарища часів золотоординської навали, що відокремлює їх від давньоруських шарів. Вони маловиразні та бідні на знахідки.

Шари XVI—XVII ст. сірого та світло-сірого кольорів, насичені численними предметами матеріальної культури. Тут з'являються залізні підкови до взуття, кількість яких збільшується у верхніх прошарках. З XV ст. взуття дещо змінюється, замість м'якої підшови з'являється тверда з підбором, на який набивалася підкова з шпичаками для кріплення. На Україні таке взуття починає побутовати серед міського населення XVI—XVII ст.²

Характерною рисою шару XVI ст. є знахідки мископодібних кахлів, які у верхніх прошарках трапляються разом з коробчастими із складнопрофільованою лицьовою пластиною. Орнамент на кахлях або сюжетний, або геометризований рослинний. З'являється і кераміка, вкрита з середини зеленою поливою. В ранніших шарах такі знахідки були поодинокими. Простежити конструкцію будівель у шарі XVI ст. на дитинці не вдалося. Встановлено лише, що господарчі ями цього періоду обкладалися по стінах та перекривалися зверху берестиною, тоді як господарські будівлі XIV—XV ст. обпалювалися зсередини за давньоруською традицією.

Нашарування XVI ст. перекривається шаром згарища, товща якого на місцях будівель досягає 1 м. У горілому шарі та спорудах виявлено наконечник списа, алебарду, руків'я від нагая, шпору з коліщатком, кам'яне ядро від облогового знаряддя, багато картечі (рис. 1, 2—4). Перелічені знахідки вказують, що пожежа трапилася під час облоги міста. Наявність над шаром пожежі шару з керамікою та ках-

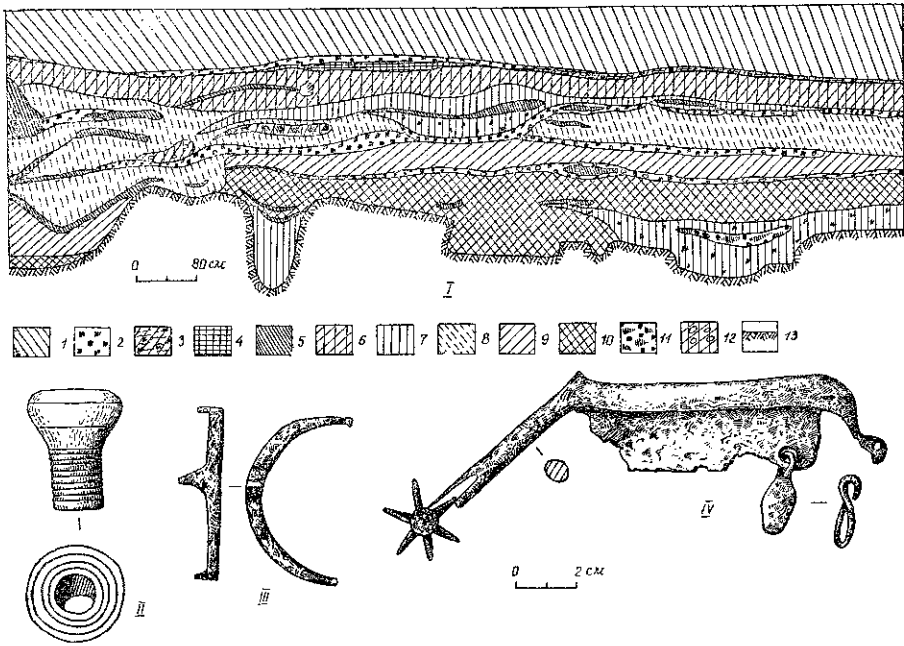


Рис. 1. Стратиграфічний розріз розкопу № 7 (I) та речі з шару згарища кінця XVI—початку XVII ст.:

руків'я від нагайки (II); залізна підкова від чобота (III); шпора з коліщатком (IV).
 Умовні позначення: 1 — перекоп; 2 — горілий шар; 3 — горілий шар з деревним тліном; 4 — коричневий прошарок; 5 — глина; 6 — світло-сірий шар; 7 — темно-сірий шар; 8 — сірий шар; 9 — темно-сірий шар; 10 — чорний давньоруський шар; 11 — обгоріла глина; 12 — сірий прошарок з битою цеглою; 13 — материк.

лями XVII ст. дає можливість припустити, що облога сталася наприкінці XVI—початку XVII ст. Можливо, це відбулося в 1604 р., коли Новгород-Сіверський був захоплений військами Лжедмитрія 3.

Шар XVII ст. незначний і трапляється не на всіх розкопах. Очевидно, після облоги та розрухи дитинця більшість жителів переселилися на посад, а на території останнього було організовано виробництво селітри, яке у XVII ст. було розвиненим у містах України⁴. Для її виготовлення використовувалися культурні шари, багаті органікою. Тому на багатьох ділянках дитинця культурний шар був знищений майже до материка.

На посаді, де глибина культурного шару досягала 0,3 м, було виявлено кілька об'єктів. Частково розкопані будівлі являли собою підвали наземних споруд, заглиблених у материк до 2,3 м. У заповненні будівель знайдено кераміку, скло, кахлі та предмети побуту XVII—початку XVIII ст. Стіни однієї із споруд були складені з колод. Житло та господарська будівля були розкопані повністю.

Житло розмірами 3,4×3,3 м було стовпової конструкції, заглиблене у материк на 0,5 м (рис. 2, 1). У північно-східному куті навпроти входу стояла глинобитна піч розмірами 1,8×1,4 м, яку складено на материковому останці 0,35 м заввишки. Піч мала каркас-опічок, який за периметром був обкладений дошками. Їх сліди залишилися на підлозі. По кутах печі розчищено ями від стовпів-стояків опічка. Така конструкція печі характерна для південноруських будівель другої половини XIII—XV ст.⁵ Задня частина печі частково зрізана будівлею XVII ст. У черній печі було вмазано окремі невеликі фрагменти стінок червоноглиняних посудин, оздоблених горизонтальним рифленням. Кераміка з таким орнаментом побутує у XII—XIII, трапляється у XIV ст. Із східного боку печі знаходилася припічна яма глибиною 0,2 м. Вхід до житла оформлено широкою сходиною, виритою у материк на глибину 0,1 м. Північно-західний кут будівлі зруйновано пізньою ямою. На підлозі житла у східній частині трапилися скупчення обгорілих

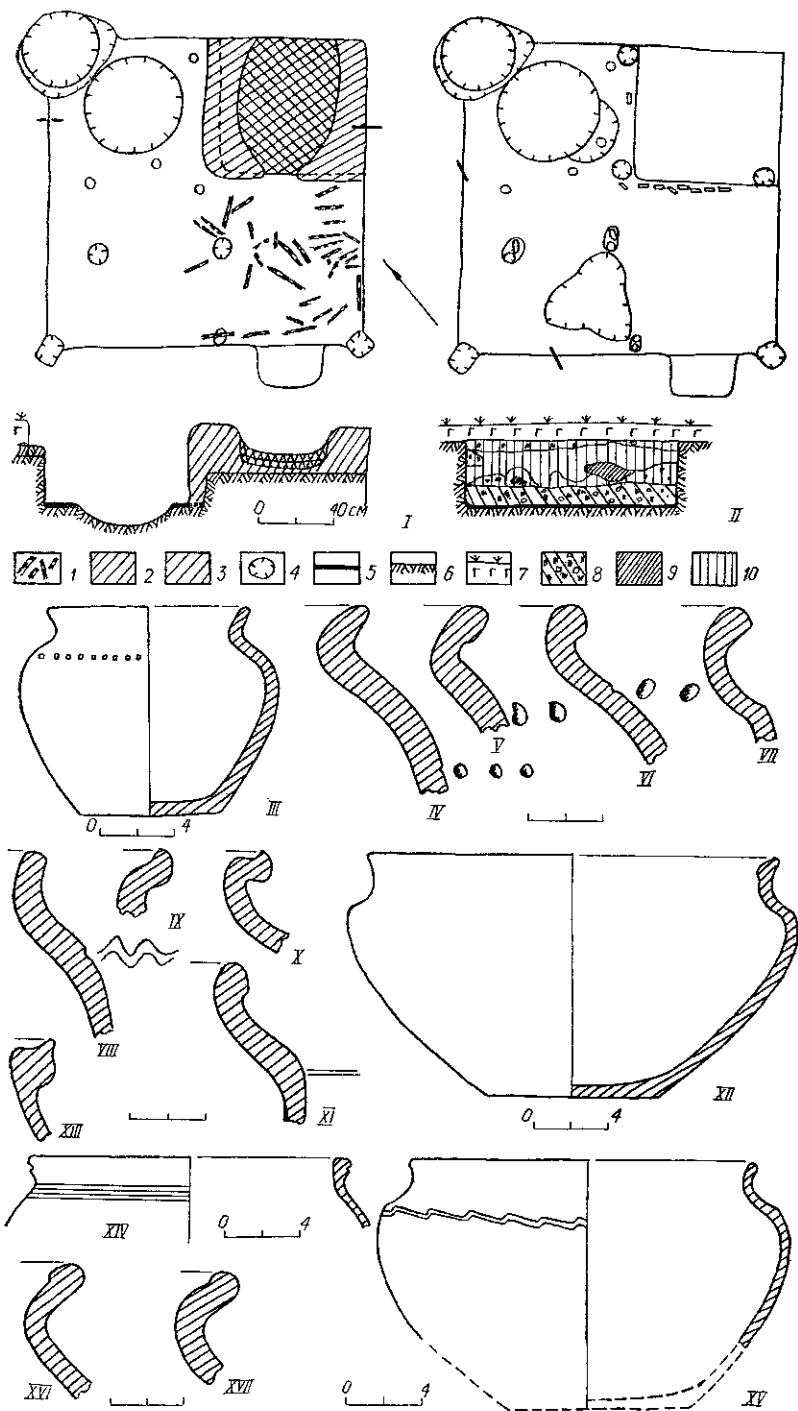


Рис. 2. Плани та розрізи житла та кераміка з житла та господарської споруди:

I — план та розріз житла; II — план та розріз житла після зняття глиняної обмазки підлоги; III—X — кераміка з житла; XI—XVII — кераміка з господарської споруди.

Умовні позначення: 1 — обгорілі жердини; 2 — стінки печі; 3 — чернь печі; 4 — ями; 5 — глиняна обмазка підлоги; 6 — материк; 7 — гумус; 8 — сірий шар з вугіллям та глиною; 9 — глина; 10 — темно-сірий шар.

жердин, можливо, від перекриття. Напевно, житло функціонувало довгий час, на що вказують двошаровий черинь печі та повторна обмазка долівки, що закривала руйнування першого періоду (рис. 2, 2).

Кераміку з житла представлено двома групами горщиків з різноманітною конфігурацією вінець. У верхньому шарі заповнення на глибині 0,2—0,6 м трапилися фрагменти першої групи переважно з добре вираженими потовщеними вінцями із скороченою шийкою та опуклими плічками (рис. 2, 3—7). Деякі горщики мали злами на плічках. У нижньому шарі на долівці житла (глибина 0,6—0,8 м) фрагментів вінець виявлено мало. Вони відрізняються від першої групи кераміки різко відігнутими назовні вінцями з валикоподібним потовщенням внизу. На внутрішньому боці є виїмка для кришки (рис. 2, 8—10). Орнаментовані обидві групи горщиків або хвилею, прокресленою по плічку, або ямками, виконаними паличкою. Тісто червоноглиняне з домішками жорстви або грубозернистого піску. Один фрагмент містить домішку слюди (рис. 2, 7).

Кераміка першої групи за конфігурацією вінець та профілем стінок на основі аналогій датується XIV—XV ст.⁶ Друга група кераміки більш рання. За фрагментами з чериня печі її нижню дату можна віднести до другої половини XIII—початку XIV ст.

Господарча будівля 2,2×1,95 м орієнтована, як і житло, на північний схід і заглиблена у материк на 0,7 м. Стіни та дно будівлі обпалені. У північно-східному куті знаходилася яма з нерівними краями, глибиною 0,2 м.

Кераміка із заповнення будівлі поділяється на дві групи. У верхньому шарі до глибини 0,5—0,6 м більшість виявлених фрагментів горщиків ідентичні заповненню верхніх шарів житла (рис. 2, 11—15). З цієї групи кераміки привертає увагу один цілий горщик, знайдений на глибині 0,25 м. На відміну від інших фрагментів він має потовщення з внутрішнього боку. Виготовлений цей горщик з білої глини. Шийка виражена слабо, на місці переходу плічок до тулуба помітне ребро (рис. 2, 12). На дитинці кераміка такого типу з деякими варіаціями трапляється у шарах XV—XVI ст. На глибині 0,5—0,6 м знайдено кілька фрагментів горщиків, також виготовлених з білої глини. Вінця із зовнішнього боку мають в перерізі майже квадратне потовщення. На трьох фрагментах край потовщення оформлений зашипами, деталь, що в подальшому трапляється повсюдно на кераміці XVII ст. (рис. 2, 13, 14). З внутрішнього боку цей посуд має світло-зелену поливу. За класифікацією С. О. Беляєвої, вона датується кінцем XIII—XIV ст.⁷ Така кераміка трапляється у будівлях XIV—XV ст. Білої Церкві⁸ та Києві. Орнаментована вона переважно хвилястою лінією або вдавленнями паличкою різної конфігурації.

Друга група кераміки, що походить з нижнього шару заповнення, відрізняється від першої відігнутими назовні округлими вінцями із закраїною з внутрішнього боку для кришки (рис. 2, 16—17). Кераміка подібного типу характерна для шарів XII—XIII ст. У Мінську вона зафіксована і в шарах XIV ст.⁹ На дитинці у ранніх шарах така кераміка трапляється дуже рідко.

В ході вивчення новгород-сіверської кераміки було оброблено понад 600 фрагментів вінець. У результаті стратиграфічного аналізу та аналогій виділено кілька хронологічних періодів (рис. 3). Так, керамічні комплекси з житла та господарчої будівлі на посаді належать до другої половини XIII—XV ст. (1 період). Ця кераміка представлена горщиками двох основних типів:

1) з відігнутими назовні округлими вінцями та із закраїною для кришки з внутрішнього боку, що продовжує традиції давньоруської кераміки. Ця кераміка не орнаментована;

2) з потовщеними зовні вінцями різноманітного профілю. Шийка, що плавно переходить у конусоподібне або округле плічко, скорочена. На деяких горщиках у місці переходу плічок до тулуба помітне ребро.

Період	I																	
	1						2											
	а	б	в	г	а	б	а	б	а	б	а	б						
Тип																		
Варіант																		
Дата	друга половина - кінець XIII ст.						кінець XIII-XIV ст. XIII-XIV ст.						XIV - XV ст.		XIV - XV ст.		XV ст.	
Період	II																	
	1				2				3									
	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б						
Тип																		
Варіант																		
Дата	XV ст.				XV ст.				XV ст.				XVII ст.					
Період	III																	
	1				2				3									
	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б						
Тип																		
Варіант																		
Дата	XV - початок XVI ст.				XV ст.				XV - початок XVI ст.				XVI ст.					
Період	IV																	
	1				2				3									
	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б						
Тип																		
Варіант																		
Дата	XV ст.				XV ст.				XVI ст.				XVII ст.					
Період	V																	
	1				2				3									
	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б						
Тип																		
Варіант																		
Дата	XV - початок XVI ст.				XV ст.				XVI ст.				XVII ст.					

Рис. 3. Хронологічна таблиця кераміки другої половини XIII—XVII ст.

Декор виконаний або у вигляді вдавлень паличкою на верхній частині тулуба, або прокресленою хвилястою подвійною лінією. Тісто з домішкою жорстви або грубозернистого піску. Трапляється білоглиняна та ангобована кераміка (варіант а). Кераміка другого типу відома і у ранніх шарах замку.

У кераміці другого періоду (XV ст.) виділяються три основні типи:

1) з різко відігнутими назовні короткими вінцями, що переходять у опуклі плічка. На дитинці таку кераміку не знайдено. На території північно-східної Білорусії вона домінує над іншими типами¹⁰;

2) з вінцями, що злегка відігнуті назовні та мають потовщення з внутрішнього боку. Закраїна, що характерна для кераміки 1 типу першого періоду, тут начебто переходить вниз на шийку. Шийка плавно переходить у плічка з ребром;

3) продовжує існувати 2-й тип першого періоду. Декор та склад тіста не змінюються.

У кераміці 3-го періоду (XV—XVI ст.) продовжує існувати з деякими змінами другий тип першого періоду, розвиток якого в третьому періоді відбувається за двома напрямками:

1. а) шийка майже зникає, плічка підіймаються вверх; б) потовщені вінця набирають вигляд козирка, що переходить у циліндричну шийку та припідняті плічка.

2) Деяко змінюється й конфігурація профілю 2-го типу другого періоду. Потовщення з внутрішнього боку вінець зменшується, край його стає більш округлим. Плічко вкорочується та підкреслюється добре вираженим ребром.

3) З'являється новий тип горщика з вертикально стоячими вінцями, що переходять у круте плічко з ребром. Цей тип у шарі XV—XVI ст. трапляється рідко. На суміжних територіях він відомий серед кераміки XV ст. з Вітебська¹¹.

У декорі кераміки 3-го періоду переважаючим стає орнамент у вигляді вдавлень паличкою по плічку. Склад тіста не змінюється.

Кераміка 4-го періоду (XVI ст.), зберігаючи варіанти типів попереднього періоду, дає нові типи:

1) з короткими загостреними або округлими вінцями, що ледве підвищуються над високо піднятими плічками;

2) з потовщеними зверху вінцями на зразок конуса, що переходить у ребристе або округле плічко;

3) з прямими, ледве нахиленими до середини вінцями та горизонтально піднятими плічками, що переходять в округлий тулуб;

4) з прямою, відхиленою назовні шийкою. Із зовнішнього боку на вінцях потовщення, оформлені защипами. Тісто шаруване, з домішкою піску. Всередині покривались зеленою поливою. Цей тип горщика з'являється у горілому шарі кінця XVI—початку XVII ст.

У кераміці п'ятого періоду (XVII ст.) зникає різноманітність форм горщиків, зате збільшується асортимент посуду. З'являється багато столового посуду: миски, тарілки, блюда, кухлі, глечики та ін. Переважають горщики з прямою, відхиленою назовні шийкою. Вінця прикрашали із зовнішнього боку защипами, борозенками, потовщеннями, рифленнями. На початку XVII ст. плічка оздоблювали рифленими смугами, середина покривалась зеленою поливою. Ближче до середини та у другій половині XVII ст. на плічках з'являється штампований орнамент, найчастіше на обкурений кераміці, яка набуває широкого розвитку у другій половині XVII ст. Вже з початку XVII ст. на горщиках з'являється розпис червоно-коричневою фарбою. Спочатку це ледве помітні смуги по вінцях або плічках, а на кінець століття, коли починає переважати білоглиняна кераміка, виникають більш складні орнаменти у вигляді смуг, хвилястих ліній, мазків, ком, що покривають вінця та плічка. На плечі знову з'являється ребро. З кінця XVII ст. поливою зеленого, а пізніше і коричневого кольору починають покривати горщики як зсередини, так і зовні.

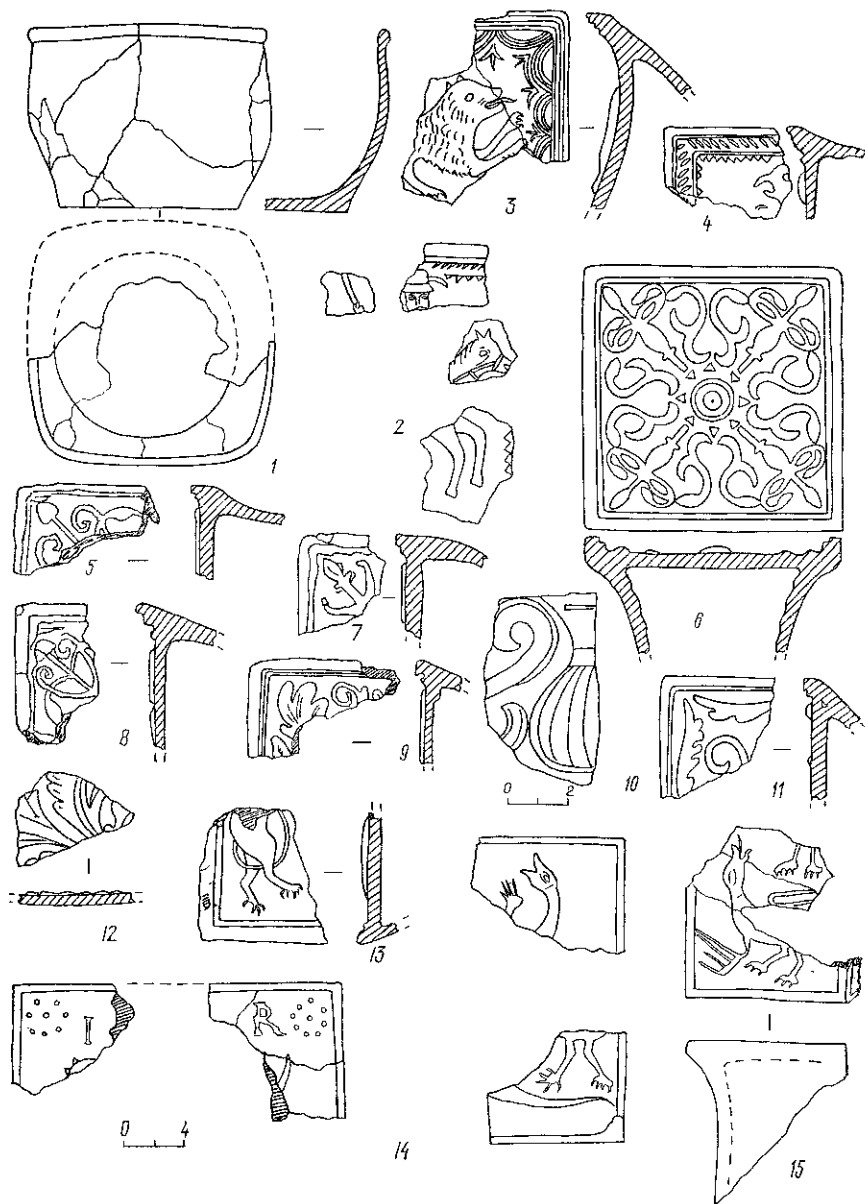


Рис. 4. Кахлі XVI—середини XVII ст. (1—15).

Горщики п'ятого періоду були поширені у XVII—XVIII ст. на Україні повсюдно. З деякими змінами цей тип горщиків продовжує існувати до XX ст.

Архітектурно-декоративна кераміка (кахлі) з'являється у шарі XVI ст. Найбільш ранніми є так звані мископодібні кахлі — 1 група (рис 4, 1). Вони мають кругле дно та прямокутний із заокругленими кутами верх. Такі кахлі денцем вмазувалися у піч, а отворами виходили назовні. Тісто, як і в кераміці четвертого періоду, червоноглиняне, з домішкою жорстви. Виготовлені кахлі на ножному крузі, на підсищі стрічковим способом. Їх висота 12—12,5 см при розмірі отвору 14—15 см. Діаметр дна — 10—12 см. Такі кахлі з XV ст. відомі на території Польщі¹², Литви¹³, Латвії¹⁴. Інколи вони мали на денці орнамент та покривалися поливою. На території Білорусії ці вироби були також широко поширені¹⁵. У Вітебську вони трапилися у шарі першої половини XVI ст.¹⁶

У шарі пожарища кінця XVI—початку XVII ст. разом з мископодібними траплялися коробчасті кахлі — 2 група (рис. 4, 2—6). Це вироби невеликих розмірів (17—18×17—18 см) із складнопрофільованою високою рамкою з товстою лицевою пластиною (9—10 см), високим рельєфним орнаментом. Тісто червоноглиняне, з незначною домішкою жорстви. Більшість з них покрита зеленою поливою. Збережена частина румпи, висотою до 10 см, відступала від лицевої пластини і, можливо, мала овальний отвір. Всередині кахлів — сліди нагару. Одночасне виявлення в шарі обох груп кахлів дає можливість припустити, що якийсь час вони співіснували. Пізніше коробчасті кахлі переважають, витискуючи вироби 1 групи повністю.

Характерною особливістю кахлів 2 групи є висока ступінчата рамка. Привертають увагу дві кахлі. Одна з них із зображенням звіра в геральдичній позі з розкритою пащею (рис. 4, 3). По краю кахля прикрашена двома рельєфними борозенками, від яких відходить ряд подвійних півкіл з рослинними мотивами. Кахлі із зображенням звіра були розповсюджені на території Литви, Білорусії, України з XVI—XVII ст.¹⁷ На іншій кахлі зображено вершника у капелюсі з пером на коні (рис. 4, 2). За наявними фрагментами відновити сюжет повністю не вдалося. Певно, тут був зображений поширений на території Литви, а пізніше Білорусії та України мотив «погоні»¹⁸.

Серед кахлів 2-ї групи переважають фрагменти з рослинним орнаментом, який являє собою чотиричастинну композицію з розташованих по діагоналі гілок з відгалуженими завитками (рис. 4, 6). Центр композиції оформлено у вигляді рельєфно випуклого кола. Найближчими аналогіями цим кахлям є знахідки з Білорусії кінця XVI—початку XVII ст.¹⁹

Третя група кахлів представлена виробами, знайденими в шарі XVII ст. над шаром згарища на дитинці. Продовжуючи традиції попереднього періоду, вони відбивають вплив нового часу (рис. 4, 7—12). Насамперед, це помітно по недбалому виконанню орнаменту. Ряд кахлів, зберігаючи ступінчасту рамку та чотиричастинну композицію орнаменту, втрачає стриманість та чіткість виконання орнаменту (рис. 4, 7—9). Рисунок дещо подрібнюється. Чимало кахлів без поливи. Улюблений мотив доби Відродження — ваза з квітами, наявний і в Новгороді-Сіверському у шарі XVII ст. на дитинці (рис. 4, 10). В орнаменті кахлів з'являється мотив акантового листа, характерний для мистецтва Відродження. Цей мотив був поширений на Україні в декоративно-прикладному мистецтві XVII ст.²⁰ (рис. 4, 11, 12). Продовжує існувати на кахлях сюжет звіра у геральдичній позі. В шарі на дитинці знайдено один фрагмент, вкритий синьобірюзовою поливою (рис. 4, 13). Привертають увагу знайдені у шарі XVII ст. на дитинці фрагменти гербових кахлів із зображеннями битви двох фантастичних істот (рис. 4, 14). Одна з істот являє собою дракона з довгим хвостом, качиною головою та розкритим дзьобом. Над ним було зображено другу фантастичну істоту (тварину), повний вигляд якої встановити не вдалося. По верхніх кутах стояли літери І та R. Краї кахлі окантовані вузькою рамкою. Серед них були кутові кахлі (рис. 4, 15). Кахлі з подібним орнаментом були відомі в Білорусії і датуються XVI—XVII ст.²¹

Кохлі 4-ї групи, знайдені в будівлях XVII—XVIII ст. на посаді, представлені насамперед стінними і карнизними фрагментами з вузькою рамкою, неполив'яні (рис. 5, 1—6). Всі вони відтиснуті у дерев'яних формах. Румпа не відходить від краю лицевої пластини. Рельєфний орнамент плоский, чіткий, 1,5—3 мм висотою. Тісто червоноглиняне, шарувате, з домішкою піску. Товщина лицевої пластини 5—6 мм. На кахлях зображено стилізоване дубове листя та химерно вигнуті листки із зубцями і квітами. Орнамент виконаний в стилі українських народних мотивів, що було характерним для другої половини XVII ст. Зберігаючи традиції попереднього часу, він ще обрамлений вузькою рамкою, але всередині її розташований вільно. Тут вже немає статичної

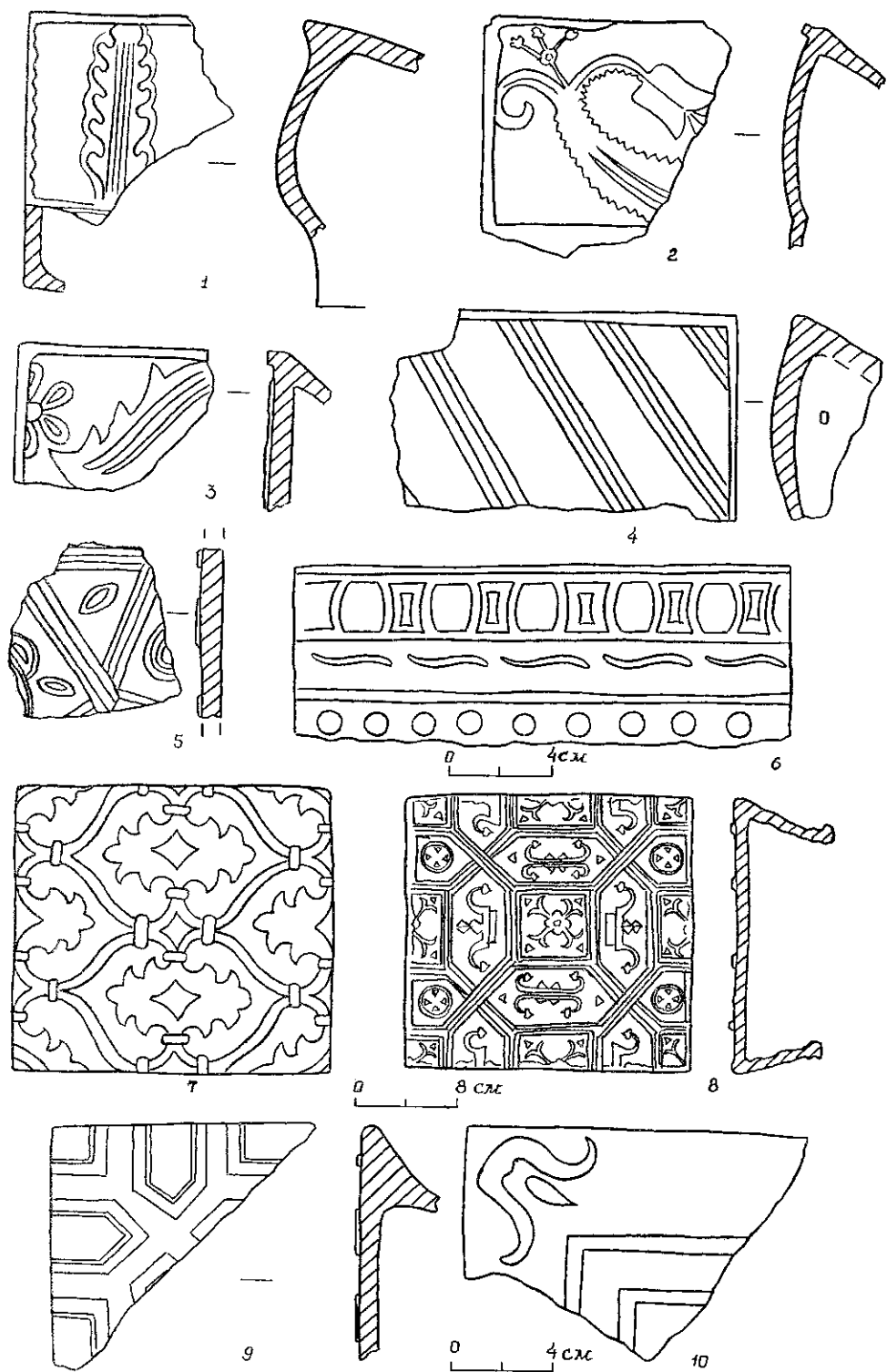


Рис. 5. Кахлі XVII—початку XVIII ст. (1—10).

чотиричастинної композиції. Орнамент намагається вийти за межі рамки. В цій групі з'являються і кахлі з геометричним орнаментом, що являє собою рельєфні лінії, розташовані навскісними рядами на одних кахлях, та ті, що складають різноманітні фігури з прямих ліній (рис. 5, 4, 5). Привертає увагу одна кахля, орнамент на якій виконаний із рядків ов та перлинних низок, характерних для мистецтва доби Відродження, але стиль виконання вказує, що він зроблений значно пізніше (рис. 5, 6). Подібні кахлі з рядами ов траплялися у Суботові²².

Кяхлі 5-ої групи розмірами 22—23×22—23 см, виявлені на посаді, виготовлялися вже без рамок. Румпа скорочується до 6 см. Рослинний та геометричний орнаменти переходять на сусідні кахлі, складаючи єдиний орнаментальний мотив на всій площині печі, нагадуючи килим (рис. 5, 7, 8). Серед кахлів цієї групи часто трапляються полив'яні і неполив'яні, виконані в одній формі. Піч викладалася рядами полив'яних та неполив'яних кахлів. Це пояснюється тим, що в кінці XVII ст. попит на кахлі значно збільшився. Кожний заможний мешканець хотів мати в себе кахляну піч. Полив'яні кахлі коштували дорожче, бо на їх виготовлення витрачувалось більше часу, тому для здешевлення вартості замовлялися полив'яні та неполив'яні кахлі. Із-за підвищення попиту на кахлі погіршилася якість їх виготовлення. Деякі кахлі покривалися під поливу білим ангобом. Це робилося з метою покращити колір поливи. В орнаментальних мотивах кахлів 5 групи переважають характерні риси стилю барокко, але одночасно існує і орнамент, виконаний в дусі народних традицій різьби по дереву (рис. 5, 8, 9).

На початку XVIII ст. кахлі починають покривати білою емаллю і з'являються розписні кахлі (рис. 5, 10).

Таким чином, золотоординська навала стримала розвиток керамічного виробництва Новгород-Сіверського, але не припинила його. У другій половині XIII ст. воно розвивалося, наслідуючи давньоруські традиції. В XIV ст. починається новий етап розвитку кераміки. Створюються нові типи посуду, що удосконалюючись та відповідаючи вимогам побуту певного хронологічного періоду продовжували розвиватися. Розвиток деяких типів вдалося простежити у часі.

Кяхляне виробництво у Новгороді-Сіверському, почавши свій шлях у XVI ст., також йшло назустріч потребам часу, розвиваючи та вдосконалюючи виконання, черпаючи орнаментальні мотиви із суміжних галузей декоративно-прикладного мистецтва та використовуючи народні традиції.

Л. И. Виноградская

К вопросу о хронологии средневековой керамики из Новгород-Северского

Резюме

В статье публикуется и анализируется керамический материал второй половины XIII—XVII вв.

На основе стратиграфических данных и аналогий выделяется несколько хронологических периодов бытования кухонной керамики, прослеживается развитие некоторых типов во времени. Кроме горшков в статье рассматриваются различные типы изразцов, их стилистические и технологические особенности, дается привязка к хронологическим периодам.

¹ Орлов Р. С., Коваленко В. П., Куза Л. В. Отчет о раскопках в Новгороде-Северском в 1979 г. // ИА АН УССР. — 1979/37.

² Рабинович М. Г. Одежда русских XII—XVII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы: материалы к историко-этнографическому атласу. — М., 1986. — С. 89; Калашникова Н. М. Одежда украинцев XVI—XVIII вв. // Там же. — С. 118.

³ Рклицкий М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее. — Чернигов: Издание редакции «Зем. сб. Черниг. губ.», 1900. — С. 46.

⁴ История Украинской ССР: (Крат. очерк). — Киев, 1982. — С. 62.

- ⁵ Рабинович М. Г. Жилища // Очерки русской культуры XIII—XV вв. — М., 1969. — Ч. 1. — С. 263; Бломквист Е. А. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956. — С. 212.
- ⁶ Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — Киев, 1982. — С. 76. — Рис. 29, тип II.
- ⁷ Там же. — С. 76. — Рис. 29; тип II, подтип 1.
- ⁸ Іванченко Л. І., Орлов Р. С. Про локалізацію літописного Юр'єва // Археологія. — 1986. — № 53. — С. 5. — Рис. 3.
- ⁹ Загоруйський Э. М. Возникновение Минска. — Минск, 1982. — С. 239. — Табл. 10.
- ¹⁰ Левко О. Н. Профиліровка і орнаментика кераміки XII—XV вв. Северо-Восточной Белоруссии // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 80. — Рис. 18.
- ¹¹ Там же. — С. 80. — Рис. 18.
- ¹² Swiechowska A. Kafle Warszawskie. — Warszawa, 1955. — S. 165.
- ¹³ Tautavičius A. Vilniaus pilies Kokliai (XVI—XVII a) // Acta Historica Litani-ca. — Vilnius, 1969. — 4. — S. 3.
- ¹⁴ Tunzelman H. Die alte einheimische Kachelkunst und die ofenkacheln in Rig-gaer Dommuseum. — Riga. — 1933. — S. 8.
- ¹⁵ Паничева Л. Г. Белорусские изразцы XIV—XVII вв. как исторический источник; Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л.: 1980. — С. 5.
- ¹⁶ Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. — Минск, 1981. — С. 12.
- ¹⁷ Шовкопляс А. М. Середньовічні художні кахлі з Києва // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 107. — Рис. 2; Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. — С. 24.
- ¹⁸ ПСРЛ, Спб., 1907. — Т. 17. — С. 49; Паничева Л. Г. Декоративная керамика Копыси // ПГКБ. — Минск, 1974. — № 3. — С. 49; Шероцкий К. В. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. — Киев, 1914, С. 99; Виногородська Л. Л., Горішній П. А., Юра Р. О. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 72. — Рис. 5.
- ¹⁹ Трусау А. А., Угрынович У. В. Беларуская паліхромная кафля // ПГКБ. — Минск, 1983. — № 4. — С. 24.
- ²⁰ Шовкопляс А. М. Вказ. праця. — С. 111. — Рис. 7, 5, 6; Історія українського мистецтва. — К., 1967. — Т. 2. — С. 200. — Рис. 137.
- ²¹ Паничева Л. Г. Изразцы и изразцовые печи позднесредневекового Полоцка // СА. — 1981. — № 3. — С. 277. — Рис. 3, а.
- ²² Виногородська Л. Л., Горішній П. А., Юра Р. О. Вказ. праця. — С. 71. — Рис. 4.

Ю. А. КОРЕНЮК, Р. В. ФУРМАН

Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві

Десятинна церква — перший мурований храм у Києві, збудований в 989—996 рр., — була майже повністю зруйнована в 1240 р. золотоординською навалою. Археологічні дослідження руїн церкви почалися ще в XIX ст. Так, в 1824 р. К. А. Лохвицький, а у 1826 р. Н. Є. Єфімов розкопували фундаменти Десятинної церкви з метою з'ясування її плану. Ці дослідження не були досконалими, і плани, складені авторами, істотно відрізнялися¹. У 1828—1842 рр. на старих фундаментах була збудована нова церква, що зайняла майже всю площу старої Десятинної церкви, крім північної і східної частин, досліджених у 1908—1914 рр. В. Д. Мілеєвим². Наступні дослідження пам'ятки проводилися після розбору церкви в XIX ст. У 1937 р. під керівництвом Ф. М. Мовчанівського розкопувалися фундаменти південної та західної галерей*, а в 1938—1939 рр. завершив ці дослідження М. К. Каргер, який з'ясував характер плану будови та її конструктивний тип³. План фундаментів Десятинної церкви, складений М. К. Каргером, став основою для реконструкції її об'ємно-просторової структури, варіанти якої були пізніше запропоновані різними дослідниками⁴.

* За даними М. К. Каргера, в розкоп 1937 р. увійшла лише незначна ділянка південної стіни храму (Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — Т. 1. — С. 26). Але збереглися негативи 1937 р., на яких представлені розкопки всієї південно-західної частини церкви (НАІА АН УРСР, інв. № 7061, 7062).